

Jørgen Holmgaard

Retorik og retorikere¹

Retorik er læren om veltalenhed eller mere bredt den sproglige fremstillings kunst. På sin vis et forholdsvis teknisk anliggende og således egentlig ikke noget, som burde fremkalde stærkt lidenskabelige reaktioner for og imod selve betimeligheden af, at der findes, eller at man beskæftiger sig med et sådant fænomen.

Selv hvis man præciserer definitionen en smule og med Cicero siger, at retorik er kunsten 'at tale for at overtale',² burde det være en hæderlig sag. Ønsker man ikke menneskenes mellemværender afgjort ved vold, da burde en kunst, der gør det muligt for parterne i stedet at tale og overtale hinanden, ubetvivleligt anses for en ædel færdighed at beskæftige sig med, såvel praktisk som teoretisk. »On Murdering Considered as One of the Fine Arts« hedder et af De Quinceys veltitulerede essays, og man kunne tro, at beskæftigelsen med denne alternative kunst – mordet – havde haft vanskeligere vilkår i og uden for litteraturen. Det har dog ikke været tilfældet. Alt andet lige har den retoriske måde at udfolde og afgøre konflikter på nok haft en betydelig dårligere presse end den voldelige.

Siden Sokrates' opgør med sofisterne har der eksisteret en livskraftig tradition for at fordømme retorikken. I stedet for forestillingen om, at en sag kan fremstilles sprogligt på mere end én måde, og at nogle fremstillinger er mere overbevisende end andre, har filosofien, religionen og siden da videnskaben stadig været tiltrukket af den modsatte idé, at den sande tale udtrykte sit indhold direkte, ubesmykket. I forholdet mellem tanke og tale foregik ideelt set intet teknisk, ingen sproglige ombrydninger, hvori valg og strategi var en del, men alene den sande betydnings fødsel, om end den ikke altid var lige nem. Denne tankegang har kunnet følges i en lang række særdeles retoriske og vel-formulerede tekster gennem århundrederne. Og man kunne med tanken herpå fristes til falde for Jacques Derridas berømte diktum om, at vi i en sådan forestilling om forholdet mellem tegn og betydning står over for '2000 års vestlig metafysik' som en ubrudt tradition. Men det holder ikke helt stik.

Den retoriske tanke har aldrig været død, og den metafysiske linie – hvis vi med Derrida vil benævne den sådan – har aldrig været enerådende. Og hvad mere er, forholdet mellem dem har været langt mere komplekst og sammen-

vævet, end den simple dikotymi lader forstå. Sokrates' opgør med sofisternes retorik – i dialogerne *Protagoras*, *Gorgias*, *Faidros*, *Theaitetos* – er i sig selv forbløffende, ja hensynsløse retoriske konstruktioner. Den antiretoriske position, han argumentatorisk udfoldede, løftede ikke kun tænkningens sprog op på et højere niveau, sådan som han af filosofi- og kulturhistorien er blevet berømmet for. Under dialogens tilforladelige maske udviklede Sokrates med subtilt begrebskløveri og kynisk, elegant verbalækvilibrisme den retoriske praksis til et sofistikeret spil, hvor sofisterne ikke kunne være med. Det var den bedre retoriker, der vandt, i hvert fald sådan som vi kender historien i Platons udgave.³ Og med en dobbeltbundet gestus, vi møder senere igen, benyttedes sejren til at fornægte retorikken og kontrastivt instituere filosofien som betegnelse for den højere, purt sandhedssøgende virksomhed, sejrherren selv bedrev.

Sokrates' kamp mod sofisterne var en sejr *over* retorikken og *for* retorikken. Selv om den skulle være filosofiens sejr, var den ikke et tilintetgørende nederlag for retorikken, men blev produktivt medvirkende til, at Aristoteles kunne gøre retorikken til emne for en mere omfattende filosofisk-teoretisk behandling. Uden direkte involvering i den sofistiske polemik blev Aristoteles' bearbejdning dog ikke særlig retorisk virkningsfuld; så meget desto mere interessant. Reelt lægger han sig på mange punkter i forlængelse af sofisterne, således bl.a. når han gør opmærksom på, at kompetencen til at formulere sig godt i sprog i sig selv hverken er god eller ond.⁴ Til gengæld indlægger han en ny teoretisk, upartisk distance i opfattelsen af retorikken, idet han mener, at »dens opgave ikke i og for sig er at overbevise nogen, men i hvert enkelt tilfælde at pege på de overbevisende momenter, der foreligger [...] At noget er sofistik, beror nemlig ikke på formåen, men på forsæt.«⁵ I modsætning til Platon, der i sin kritik af talekunsten hele tiden hævder, at den ikke som andre ordentlige 'fag' har sit eget afgrænsede genstandsområde, accepterer Aristoteles den som en rent sproglig eller symbolbearbejdende færdighed og som sådan beslægtet med logikken. »Lad da retorik være bestemt som en kunnen (*dynamis*), der sætter os i stand til at mønstre de mulige overbevisende momenter i ethvert givet stof.«⁶ Platons ideelt forenklede påstand om den sande erkendelse, der ikke behøver retorik, bliver også voldsomt nuanceret: for at få folk til at forstå, hvad der er sandt, må man være i stand til at formulere det vel og overbevisende; ellers bliver de sandhedssøgende blot vildledt af dem, der har evnen til at overtale, men ikke søger sandheden.

Anskuet således flytter retorikken sig fra at være farlig evne, der forvansker sandheden, til at blive den kraft, der får sandheden til at sejre. Cicero videreudvikler beslægtede tankegange, der også anslås hos sofisterne, til en civilisationsmyte om, at selve menneskets overgang fra dyrestadiet til menneske-

stadiet egentlig er retorikkens værk: en klog mand overtalte de vilde til at tænke og tale i stedet for at slå.⁷ Civilisationens grundlæggelse hviler på fornuft og retorik. Generelt skete der hos de romerske retorikere en forsoning af den krasse modsætning, som Sokrates lagde ud med, og den smukke tanke vandt frem, at kun den, der vil det gode, taler godt.⁸ Og omvendt: hvis det er en god sag, talen griber om, følger ordene af sig selv: »rem tene, verba sequentur«, som Cato sagde.⁹

Det er idéhistorisk en kendt sag, at kristendommen i sin tanketype griber tilbage til den sokratiske-platoniske tradition, især i henseende til forestillingen om en absolut, ikke-retorisk, ikke-sproglig sandhed, en opfattelse som også stoikerne nærrede. De romerske retorikeres pragmatiske bøjning af forholdet mellem retorik og sandhed måtte derfor naturligt falde for en kraftig kristen fordømmelse. Augustin, der selv var uddannet i den hedenske retoriske tradition og dermed vidste, hvad han talte om, undsagde de netop citerede tanker hos Cicero og Quintilian og stillede heroverfor en guddommelig sandhed af en dimension langt hinsides den hedenske retoriks forestilling om sandhed, hvor det sande i vidt omfang var identisk med det moralsk rigtige.¹⁰ Men netop som retorikken kunne synes længst væk, kom den ind igen. Hvis man accepterede eksistensen af en ikke-sproglig sandhed kunne retorikken nemlig bruges igen. Ikke som vejen til at finde en moralsk rigtig eller fornuftig opfattelse, men som instrument til at fremme troen på den ikke-sproglige sandhed. I og med at denne var givet, åbenbaret, blev retorikken som forførelse ufarlig. Den ville aldrig kunne anfægte det åbenbarede. Efter at have forkastet den hedenske retorik kunne han nu inddrage den igen og genanvende dens teknikker til det ny højere formål. Han kastede sig over et retorisk studium af de hellige skrifter og fandt ud af, at bibelen ikke var et produkt af retorikken, men retorikken åbenbaret i selve bibelen. Han var særlig optaget af Paulus' skrifter, en anden konvertit med intens erfaring om modstridende indre stemmer, der forsøgte at overtale hinanden.

I den tidlige antikke sammenhæng var retorikken et led i evnen til at overtale til en bestemt handling. Det gjaldt på forskellig måde i den politiske tale og i retstalen. Senere og i udpræget grad i Augustins kristne retorik kom overtalelsen til at sigte mod at overtale til en holdning, ikke en handling.¹¹ Men selv om sigtet blev generaliseret og selv om det, der skulle overtales til – kristendommen – , lå langt mere fast end i den tidligere retorik, hvor alt principielt kunne forsvares, forblev forbindelsen tilbage alligevel intakt. Kenneth Burke har meget rigtigt noteret sig det interessante forhold, at i den græsk-sprogede kristne terminologi er betegnelsen for den højeste vished – troen – identisk med det ord, Aristoteles bruger i forbindelse med retorisk sandsynliggørelse, nemlig *pistis*.¹² Begge betydninger går tilbage til verbet *peitho*, der i

aktiv betyder 'overtale', i medium og passiv betyder 'lader sig overtale' eller direkte: 'adlyder.' Når én adlyder og tror på noget, er det således resultat af, at en anden overtaler; tro korresponderer med overtalelse. Skønt kristendommen forsikrede om svælget mellem troens vished og det, der jordisk-retorisk kunne overtales til, sandsynliggøres, fortæller etymologien bag om dens ryg om troens og vishedens oprindelse i overtalelseshandlingen.

Denne intrikate sag om sammenhæng og adskillelse kan med fordel sættes i relief af Aristoteles' tidligere bestræbelser, hvori han videreudvikler en lignende tankegang hos Sokrates/Platon. Det er en fundamental streng i hele Aristoteles' videnskabsfunderende tankegang, at han på én side sætter det rigtige videnskabelige bevis, der fører til sandheden (*apodeixis*) samt det formelt uomstødelige, logiske bevis (syllogismen). På den anden side står heroverfor det mere flertydige retoriske bevis (*to enthyméa*). Han søger hermed at lægge en skillelinie mellem det sande (*aletheia*) og på den anden side det sandsynlige eller almindelig antagne (*ta endoxa*),¹³ ligesom han endelig vil skelne mellem egentlig videnskab med dens indsigt i et bestemt genstandsområde (*episteme*) og så det, som retorikken – og poetikken – hører til: praktisk kundskab (*dynamis*).¹⁴

På denne måde afgrænses retorikken hos Aristoteles fra den egentlige sandhed og den egentlige videnskab og hos Augustin fra den sande tro. Adskillelsen er det fælles. Men for Aristoteles er afgrænsningen ikke et ultimativt problem, han overspiller den aldrig og kan også se det, der forener. Således noterer han tørt, at der jo egentlig ikke er megen forskel på »det sande og det, som ligner det sande«, og at det iøvrigt er samme erkendelsesevne, vi bruger over for begge.¹⁵ Augustin kan naturligvis ikke indtage en lignende holdning. Men givet at troen accepteres som en forud åbenbaret *inventio*, som taleren ikke selv skal konstruere, blot forstå, åbner han for den retoriske fremstilling (*elocutio*).¹⁶ Hermed gentog han meget af en figur, som allerede trådte frem hos Platon. Den fordømmelse af sofisternes, hvormed han grundlagde den retorik-kritiske tradition, forhindrede ham ikke i i *Faidros* at involvere sig i udførlige retoriske overvejelser – ud fra en lignende tankegang: hvis man er en god filosof, kan man også blive en god retoriker.¹⁷

Et mønster synes at tegne sig: ligesom Aristoteles, Cicero og Quintilian alle bøjede sig for Platons kritik af sofisternes »tomme« retorik, således bøjede Platon og Augustin sig fra den anden side for retorikkens nødvendighed og muligheder. Hvis man som Derrida vil se en kras modsætning mellem retorikkens grundlæggende relativisme og en absolut sandhedsforestilling, og hvis man vil historisere dette billede til en 2000-årig retorik-fjendtlig tanketradition, får man helt sikkert et billede med en pædagogisk appel. Men det er måske ikke et fuldstændig akkurat billede. Eller sagt på den anden måde: en taler,

der ville fortælle en mere kompleks historie, og som ville argumentere for, at elementerne er mere intrikat sammenvævede, skulle have rimelig gode kort på hånden. Og dog. Også en taler med den først nævnte position har holdepunkter for sin påstand, i hvert fald hvis den bliver modificeret for sin fejende generalitet. Især eftertiden kom til at levere argumenterne.

Retorik, kristendom, videnskab

Som hjælpedisciplin til den kristne overtalelse kom retorikken til at hedde homilitik, men dens betydning i den sejrende og herskende kirke blev en anden og mindre, end den havde været i den kæmpende og overtalende kirke på Augustins tid. Oplysende for retoriikkens stilling var dens placering på det kristne universitet fra omkring 1200 og fremefter. Retorikken udgjorde – sammen med grammatikken og dialektikken (logikken) – det såkaldte *trivium*. Sammen med *quadrivium* – de fire »naturkundskaber« – var retorikken del af de syv 'liberale kunster'. Denne betegnelse skattede til antikkens dannelsesforestilling om, hvad der var klogt og udviklende for en fri mand at beskæftige sig med.¹⁸ I den senere kristne kontekst blev disse færdigheder reduceret til en status som en slags indgangsportal til troen, og på det kristne universitet blev disse 'artes liberales' eller det 'artistiske fakultet' følgelig betegnet og vurderet som 'det lavere fakultet'. Det var kun et forberedelsesfakultet. Her fik man nogle elementære sproglige færdigheder, inden man gik videre til de højere fakulteter med det teologiske som kronen. Selv efter i renæssancen at være blevet til filosofiske fakultet beholdt dette felt sin lavstatus helt op til begyndelsen af 1800-tallet.

Renaissancen genoplivede naturligt interessen for den før-kristne retorik, og som den guddommelige stats autoritet gik i forfald i 1500-tallets sociale turbulens, voksede retoriikkens status. Ciceros tanker om retorikken som middel til social konfliktløsning indgik i renaissancedigtningen med fornyet aktualitet.¹⁹ Og på det snævrere sproglige plan forblev antikreferencen, herunder retorikken (og metrikken), levende i de efterfølgende århundreders udvikling af de nationale sprog og litteraturer. Sålænge tankegangen om digtningen som bevidst genbrug af forbilleder (*imitatio*) dominerede – og det gjorde den i flere henseender op til romantikkens geni- og originalitetsforestillinger –, var der rum for en åben brug af retorikken.

Den kristne doktrin om retorikken som et nyttigt, men underordnet middel til forkyndelse af den åbenbarede sandhed var ikke slut med renaissancen. Da de nordeuropæiske fyrsteuniversiteter i 1600-tallet blev til absolutismens præsteskoler styret af den ny ortodoksi, blev sandheden endnu snævrere end den

havde været før. Som hyldest til denne sandhed og især vel til dens jordiske repræsentanter fejrede de retoriske færdigheder betydelige triumfer bl.a. i barokken. Men retorikken som vehikel for flersidig belysning af »ting, som synes at have mulighed for at falde ud til enten den ene eller den anden side«,²⁰ havde ikke gode dage. Universitetets disputereøvelser skattede stadig til den skolastiske tradition, d.v.s. var øvelser i med logikkens våben at forsvare den åbenbarede sandhed.

I det længere perspektiv var det imidlertid ikke så meget den kristne sandhed, som skulle komme til at inddæmme den retoriske proces til et snævert virkefelt. Det er i de sidste årtier med styrke blevet tematiseret, hvorledes man fra 1600-tallet og frem kan se en sekulær videnskabelig sandhedsforestilling få fodfæste, først og fremmest bygget på ideen om sanseperceptionen – især øjet – som en korrekt, direkte erkendelseskilde.²¹ Der er mange faser og facetter i historien om denne sandhed fra Descartes og Locke til Kant og op til dette århundredes logiske positivisme.²² Og ligesom hos Aristoteles spiller tanken om videnskabens apodiktiske karakter sammen med respekten for logikkens formelle lovmæssigheder. Ved siden af iagttagelsen og sanseperceptionen indgår der således i komplekset omkring den videnskabelige sandhed en kraftig deduktiv linie, ikke mindst i den tidlige astronomi og fysik.²³

Omkring 1800-tallet blev videnskabskomplekset imidlertid endnu mere omfattende end som så. Uden at overse de mange interne skillelinier kan man med føje indbefatte 1800-tallets historicisme og evolutionsforestillinger i en videnskabelig tanketradition, hvor sandheden hersker, og retorikken i bedste fald tjener. Evolutions- og historiekonstruktionerne i det 19. århundrede er ikke bygget på den samme sikkerhed i iagttagelsen og logik i følgeslutningen som det newtonske paradigme synes at indeholde. Men forskellen oplevedes i datiden ikke som nær så skarp, som den senere gjorde, og den kritisk-ræsonnerende iagttagelse syntes på baggrund af, hvad der var kommet før, faktisk at føre til næsten apodiktiske resultater. Rankes »wie es eigentlich gewesen« var ikke en vits. De narrative konstruktioner, man i videnskaberne byggede oven på fundamentet af iagttagelse, kunne ofte ligne kristendommens grundfortælling, i sin unilineære, irreversible tidsopfattelse og strukturelt set i høj grad.²⁴ Men ligesom kristendommens historie tidligere havde kunnet tros som sikker, kunne evolutionens naturligtvis også, helt bortset fra at de ikke nødvendigvis konfligerede. Det retoriske grundlag for disse videnskabelige udviklingskonstruktioner var ikke synligt, da de efterhånden blev båret af en stærk social konsensus, som kun vrisne eller ironiske modsigere så som Hamann, senere Kierkegaard stillede sig uden for. Elementerne blev forholdsvis problemløst bundet sammen i en erkendelsesoptimistisk forestilling om, at man arbejdede på at finde den videnskabelige sandhed, at denne fandtes og lod sig finde.

Hvad der kom op var en moderne tankegang, der sprogligt ytrede sig i en klar skelnen mellem på den ene side meninger, på den anden side viden. Eller rettere: en moderne genanvendelse af den gamle skillelinie, som allerede Platon og Aristoteles havde funderet så indgående over, som kun de kan, der står ved dens kilde. Også kristendommen havde brugt den til *sit* formål, når den satte troens vished som det eneste sikre og heroverfor et mangfoldigt felt af blot meninger. Nu overtog imidlertid oplysningen og senere videnskaben med stor autoritet patentet på den sikre viden, og troen rykkede gradvis over på meningernes plads. I det hele reduceredes meningerne til ikke kun mindre-værdige, men tendentielt uacceptable størrelser, hvis forsvar af modstandere uden tøven kunne klassificeres som blot sofisteri, retorik. I 1700-tallets progressive diskurs havde 'iagttagelsen' og 'fornuften' været udbredte sandhedsinstanter; 'iagttagelsen' i den angelsaksiske diskurs, 'fornuften' i den franske. I 1800-tallets mere institutionaliserede kontekst, hvor universiteterne kom på banen efter 1700-tallets dybe nedtur for disse institutioner, blev 'videnskaben' den altdominerende reference, især i den nu stærkt fremmarcherende tyske definition af feltet.²⁵ Dette kunne undertiden blive en smule prekært, når videnskaben og videnskabsdiskursen bredte sig ind over det humanistiske triumf-felt, hvor 'meningerne' tidligere i vidt omfang havde haft lov til at herske. Men uanset vanskelighederne blev videnskabsdiskursen i det hele taget selve kriteriet for at få tillagt aktiviteterne institutionel legitimitet på den type universitet, der nu voksede frem.²⁶ Og tilbagevirkningen ind i de nye videnskabsfag var kraftig nok, som man efterhånden fik at se bl.a. i udviklingen af filologien, der antog en sagligt tør og systematisk karakter, man ikke havde mødt før.

Grænsen mellem 'viden' og 'meninger' blev da praktisk draget på den måde, at de, der var indenfor i den ny videnskabelige universitetsinstitution eller kandiderede til at komme det, repræsenterede 'viden' og 'videnskaben', mens konkurrenterne og de, der stod uden for, repræsenterede 'meningerne'. Meningernes mænd havde dog interessant nok meget ofte den egenskab, at de var veltalende og forførende. De ord blev igen i det 19. århundrede synonyme for det retoriske, ikke langt fra tonelejet i Platons front mod sofisterne.

Med lokalfarvens virkninger kunne man her illustrere retorikkens stilling vis-à-vis videnskabsdiskursen ved hjælp af et eksempel hentet fra den nærmeste sammenhæng i det sene 1800-tals Danmark, nemlig debatten om »Brandes' professorat«; altså det han ikke fik. Og debattens i denne henseende mest eksemplariske formulering kan hentes hos Julius Paludan, ham der endte med at få det i stedet.

I 1880, da Brandes' ansættelse påny var under overvejelse, rykkede Paludan ud med en pjece, der advarede mod den fare, Brandes' forelæsninger ud-

gjorde for 'ubefæstede' tilhørere.²⁷ De er, skriver han, formuleret i »en bestikende, populær Form«, men deres indhold er »løse og ensidige Postulater, han [taleren] giver udseende af Kjendsgerninger.« Over for denne »en Art højere Journalistik«,²⁸ som han rammende polemisk kalder Brandes' virsomhed, sætter han ikke den offentlige moral eller den kristne tro, sådan som den store talers konservative kritikere gjorde, men *videnskaben*, der alene ønsker at »tjene Sandhedens Erkjendelse.«²⁹ Dog er der, som tidligere antydet, interessant nok ikke noget i vejen for, at den apodiktiske ambition om 'kritisk objektivitet og uhildethed' kan gå i spand med fremskridtsoptimisme og udviklingstro: »Videnskaben skal gjøre sit Arbejde i Fremskridtets Tjeneste.«³⁰ Skillelinien er ikke fremskridtet, men måden hvorpå det tjenes. I den brede offentlige henvendelse hersker den forførende taler; »Videnskaben er ikke hans sidste Maal og Hovedopgave, og hans Synspunkt og Methode er uvidenskabelige.«³¹ »Vi Andre«, skriver Paludan idet han identificerer sig med videnskaben og universitetet, tror blot ikke, »at det er paa den Maade«,³² fremskridtet bedst tjenes.

Hvis vi forbliver i denne danske kontekst, peger Paludans relegering af Brandes fra universitetet til gebetet »en Art højere Journalistik« også i en anden væsentlig henseende på formatteringen af retorikken i det 19. århundrede. Samtidig med at videns- og videnskabsdiskursen overtager sandhedsinstansen og – i den lokalt danske sammenhæng bl.a. i 1860'ernes debat om 'Tro og Viden' – forviser kristendommen til de private overbevisningers revier, rykker det retoriske imidlertid frem fra en ny front.

Videnskabens epoke er også demokratiets epoke, og for første gang siden republikkens tid i Rom får den politiske tale – retorikkens 'deliberative modus' – i det 19. århundrede sine legitime institutioner: parlamentet og pressen. Her blev 'sandheden' pr. definition relativ, et resultat af argumenternes kappestrid. Kampen om demokratiet og demokratiets første 50-år i Danmark er fuldt af retorik og fremragende retorik med Orla Lehmann og Hørup som højde- og yderpunkter i hver sin ende både på den ene og den anden måde.³³ Efter systemskiftet og Hørups død, hvor indsatserne i den politiske kamp faldt i forhold til niveauet under demokratiets fødselsproces, faldt også retorikken ned på et leje, hvor den snarere blev et ritual, en facade over en magtkamp hinsides sproget, ikke mere en kappestrid i sproget. Effektive partiapparater og andre ikke-offentlige, ikke-retoriske instanser kom til at gøre arbejdet i stedet. Men også inde fra diskursernes egen verden blev den retoriske modus presset. Sandhedsforestillingen – og dens psykologiske pendant: visheden – var gennem både kristendom og videnskab så grundfæstede, at selv demokratiets meningskamp lå for at kunne anskues ud fra den samme synsvinkel: debatten er en vej, kun et udenværk; hinsides de forskellige synspunkter findes en sagligt rigtig løsning etc. Mest systematisk foregik denne slags angreb, når den viden-

skabelige diskurs direkte invaderede det politisk-retorisk felt, sådan som det skete først i 'den videnskabelige marxisme', siden i socialdarwinismens argumentationsform: 'videnskaben har bevist' – og beslægtede vendinger – blev en elsket figur, der på én gang gjorde det af med modparten og ophævede det retoriske rum, hvor enhver tiltale principielt havde sit legitime modsvar.

Fra et højt udsigtspunkt vil man således godt kunne skildre retorikken som trængt fra alle sider: i antikken ramt af fordømmelsen, der udgik fra Platons absolutte sandhedsforestilling, af kristendommen gjort til en hjælpedisciplin for forkyndelsen af en anden sandhed, af videnskaben forvist til meningskampens underlødige overdrev og endelig inden for sit sidste legitime tilholdssted – den politiske offentlighed – overflødiggjort af ikke-sproglige magtmekanikker eller efter et forudkendt mønster påny gjort til tjener for absolutte sandheder, der ikke tålte andre talere med andre retorikker: dette århundredes diktaturer. Heller ikke den kolde krigs ideologiske klima efterlod meget rum for meningernes brydning og sandhedernes relativitet. Måske ikke tilfældigt da, at retorikken endelig gennem dette århundredes første halvdel efterhånden påny fremtrådte med relevante indsigter i sig.³⁴

Retorik og poetik. Kenneth Burke

Den for mig at se centrale person i dette århundredes revitalisering af den retoriske tanke og overførslen af den til litteraturvidenskaben er Kenneth Burke. Og når man læser hans tekster – ikke mindst *A Rhetoric of Motives* – , efterlader de mange hip og henvisninger til tidens tale ringe tvivl om, at netop koldkrigsretorikkens stramme kvælertag på resterne af det retoriske spillerum var en afgørende motivation for hans tanker. Inden jeg i det følgende kommer ind på tre amerikanske retorikere – Burke, Booth og de Man – og nogle af deres franske kontraparter – Barthes, Genette m.fl. – vil jeg imidlertid anføre nogle kortfattede overvejelser over forholdet mellem retorik og poetik, i et enkelt strøg også med lingvistikken som en grænsemærkør.

Det er naturligvis ingen tilfældighed, at Aristoteles blev forfatter til såvel en poetik som en retorik. Han urgerede selv, at de to holdtes adskilt fra hinanden, men antikken fulgte ham ikke her.³⁵ Forbindelsen var da også tydelig hos Aristoteles selv, og blandt mange steder var den tydelig i det forhold, at hans poetik strengt taget ikke ønskede at være deskriptiv så meget som normativ. Den er en anvisning på, hvordan man kan og bør konstruere veldannede tragedier, ligesom retorikken er en anvisning på, hvordan man kan og bør konstruere veldannede taler. I begge tilfælde er anvisningselementet dog naturligvis utænkeligt uden et lige så stort element af forudgående undersøgelse. Derfor kom-

mer det deskriptive og analytiske i realiteten til at spille en meget stor rolle alligevel.

Det adskillende led i den ældre antik er de to færdigheders forskellige funktion i forhold til *persuasio*. Hvor talen skal overbevise, er målet for den poetiske tekst mere omfattende og mere uvist. Som Burke har gjort opmærksom på flyder forskellen imidlertid sammen, det øjeblik man udvider *persuasios* betydning til at være overtalelse ikke kun til handling, men overtalelse til holdning eller – endnu mere bredt – til stemning. Det er meget nærliggende i den epideiktiske modus – lejlighedstalen –, der først og fremmest skal behage og bevæge, appellere til tilhørernes følelser. Den mere målrettet æstetiske virkning er her central.³⁶ Burke læser Longinus' *Om det sublime* ind i den retoriske tradition med denne æstetiske virkningsfuldhed som bindeleddet mellem de to.

Mere systematisk set har retorikken og poetikken også betydelige berøringsflader. Den antikke retorik beskæftiger sig ikke kun med troper og figurer i sin *elocutio*, men også med komposition. Og den har også et helt selvstændigt element kaldet *dispositio*: rækkefølgen i hvilken talens elementer skal komme, talens forløbsaspekt. Blandt disse elementer er – især i retstalen – et vigtigt *narratio*-element: fremstillingen af den begivenhedsrække, som talen skal belyse, kommentere. På en række planer i den antikke retorik er forløbsaspektet således fundamentalt, og sammenholdes det med, at Aristoteles' poetik først og fremmest er en teori om den narrative organisering, ses forbindelseslinierne tydeligt.

Hvis man fra dette storelementernes plan går ned på mikroelementernes, kommer også lingvistikken ind i synsfeltet. Den moderne lingvistik har haft en givetvis velbegrundet tendens til kun at ville beskæftige sig med sproglige manifestationer på sætningsplan og derunder. Og beskæftiger man sig med betydning, er det med normalbetydning. Med god videnskabelig skræk for det flertydige må denne mønstervidenskab holde sig væk fra det topologiske og figurative plan og væk fra de transfrastiske forbindelser. I de billedlige udtryk trækkes der på omfattende paradigmatiske taksonomier, og så snart man går ud over sætningsgrænsen bevæger man sig ind i den komplekse betydningsdannelse, der foregår på langs i den tekstlige kæde, hvor et senere element kaster betydning tilbage på et tidligere og det tidligere i sit nye lys kaster betydning frem på det senere: den narrative problematik. Poetikken og retorikken har således det tilfælles at beskæftige sig med sprog og betydning hinsides de elementarstrukturer, som holder sig inden for det normalsproglige og inden for sætningsgrænsen. Det er et i lige grad broget og interessant område, kan man sige.

Da de moderne poetikker kom op i 1600- og 1700-tallet, var forbindelsen til den retoriske tanke naturlig og intakt. Men da videnskabsdiskursen i slut-

ningen af 1700-tallet tog over, forsvandt den retoriske bevidsthed som legitim også fra digtningen. Objektsproget blev naturaliseret dels i det romantiske symbol, hvor tegn og virkelighed ideelt smeltede sammen på et højere plan, dels i den realistiske mimesis, hvor sproget ønskede at fremtræde som transparent fordobling af virkeligheden. Tilsvarende blev litteraturvidenskabens metasprog 'videnskabeligt': en objektiv beskrivelse af digtningen som genstand. På begge planer blev bevidstheden om sproget som konstrukt bortmanet, retorikken fordømt som et stift, udvendigt og forældet apparatur, der i bedste fald kunne aktiveres til stilistisk pynt – *ornatus* – i genrer, hvor dette behøvedes. Retorikken reduceret til stilistik kom til at friste en sølle tilværelse.

Det er derfor et langt stræk tilbage, der bliver genoplivet, da retorikken i dette århundrede begynder at gribe ind i litteraturvidenskabens centrale refleksioner. Og ikke overraskende sker det inden for den bredt formalistiske strømning, der fra den russiske formalisme og frem gør op med 1800-tallets videns- og videnskabskompleks.

»Rhetoric is concerned with the state of Babel after the Fall«³⁷ skriver Kenneth Burke i *A Rhetoric of Motives* i en af sine mindeværdige formuleringer, hvoraf der ikke er så få. Fra i *A Grammar of Motives* – i følge sin egen fremstilling – at have beskæftiget sig med det universelt paradokse i den almenmenneskelige situation såvel som i den sproglige ytring, anskuer Burke i sin retorik tekster som led i det agonistiske, det konfliktuelle. Tekster opfattes som partisan-positioner, der udøver tryk og modtryk i relationerne mellem menneskene, på markedspladsen, i parlamentet og på andre sociale krigsskuepladser. Der går en klart politisk-social streng gennem hans tankegang, og han krydrer den jævnlige med eksemplifikationer fra koldkrigens politiske debat, reklamen og lignende sociale gebeter.

Burkes tilgang omfatter også en etnografisk synsvinkel, hvori han ser magien og troldommen som en tidlig form for overtalelsespraksis rettet mod social integration, en funktion han iøvrigt genfinder i den moderne politiks retoriske »mysticisme« af forskellig slags (*RM*, p.179). Han foretager således ikke nogen snævert litterær afgræsning eller universaliserer sine synspunkter direkte ud fra det snævert litterære. En anden relatering finder sted til det, som ovenfor er benævnt vidensdiskursen. Burke placerer retorikken som liggende uden for enhver sand-falsk dikotomi og uden for enhver »scientific realism« (*RM*, p.44). Til gengæld er den forbundet med en »handlingsrealisme« af en fundamentalt praktisk og pragmatisk karakter (*RM*, p.162). Retorikkens virkefelt – som allerede Aristoteles definerede det – er alt det, hvorom der kan være flere meninger og ingen endegyldigt sand viden findes. Og det er Burkes klare pointe, at dette område er langt større, end det almindeligvis opfattes. Burke er partisan for et ideologikritisk modtryk mod koldkrigens kulturelt-politiske re-

torik med dens blanding af 'videnskabeliggørelse' og tilbagevenden til primitive samfunds socialintegrative mysticisme (*RM*, p.212). Hans metaforanalyser heroverfor er sylespids ideologikritik, og han forudgriber med flere år den ideologikritik, som Roland Barthes udgiver i *Mytologier* 1957. Men parallellen til Barthes er nærliggende, og der er god logik i, at Barthes udvikler sin *mytologiske* tilgang til netop »Billedets retorik« i 1964.

Men parallellen indholder også nogle stærke kontraster. Barthes anlægger i 50'erne og de første år af 60'erne sin retorikbetragtning med en strukturalistisk videnskabelig diskurs som base. Det er den borgerlige ideologi, hvis mytologiserende sproglige konstruktioner analysen kan afsløre, og retorikken som beskrivelsesapparat er da en del af et videnskabeligt metasprog, hævet over det, som den skal afsløre. Blikket på retoriciteten vender den ene vej, og sandheds- og videnskabsdiskursen er fuldt intakt. I Burkes angelsaksiske institutions- og kulturkontekst presser denne tankegang i mindre grad på. Burke opfatter godt nok sin egen aktivitet som meta-retorisk. Det er »words-about-words« eller »logology«, som han bruger i undertitlen til bogen *Rhetoric of Religion*. Altså logos, det berømte ord fra starten af genesis. I modsætning til Derrida tolker han dog ikke denne term som metafysisk, men sprogligt: logos betyder ord, et stykke sprog. Derfor leverer metasproget heller ikke en videnskabelig sandhed uden for sproget, uden for det retoriske.

Den anden kontrast vedrører det ideologikritisk-politiske. Burkes tydeligvis engagerede analyser af koldkrigsretorikken forhindrer ham ikke i at vende kikkerten i modsat retning og foretage en række fremragende punktnedslag på marxismen og dens retorik, dels på dens positionering af sig selv som videnskaben og modstanderne som de fordrejede 'meningers' blinde talsmænd, dels på den narrative struktur i dens historietænkning (*PM*, p.189), dels endelig på den overtalelseseffektivitet, som udgår fra den »ultimate«, finale orden, der ligger i den narrative opbygning og dens forening af historie og logik (*PM*, p. 197). Han trækker også en direkte linie fra Augustin til Marx i deres fælles opfattelse af retorikken som overtalelses- og propagandainstrument funderet i en dialektik (logik, sandhed) uden for retorikken (*PM*, p.102). Det er tydeligvis med front mod sådanne tankegange, at han definerer mennesket som fundamentalt et symbolforbrugende væsen, der i enhver henseende vil se sin »realitet« gennem »en tåge af symboler« (*PM*, p.136), som ikke engang de basale økonomiske facts er i stand til at sprede. I denne betydning går »symbollovene« logisk forud for de økonomiske love skriver han i en principiel, videnskabsteoretisk interessant formulering (*PM*, p.136).

Om forholdet mellem sproget og virkeligheden, mellem det symbolske og det ikke-symbolske hedder det et andet sted, at symbolerne på én gang »reflekterer« og »transcenderer« det ikke-symbolske, »virkeligheden« (*PM*, p.

275). I denne sprogets transcenderen ligger det symbolproducerende menneskes »rationalitet« (ibid.). Rationalitet og logik er altså ikke en abstrakt givet erkendelsesevne, men en funktion af symbolarbejdet. Trods det eller samtidig med, at det baserer logikken, indeholder sproget også implicit en *persuasio*, en overtalelse: ved at overskride det fysikalske lokker det til noget mere, og som sprog har det evnen til at perpetuere denne forlokkelse. Mens det biologiske begær bliver mættet, institutterer symbolerne med deres evne til stadig overskridelse »mysteriet« som handlingsmotiv: fascinationen af umætteligt at skride op i højere og højere ordener. Han foretager en blændende analyse af symbolske hierarkiers iboende *persuasio*, herunder af den helt fundamentale indre forbindelse mellem synkrone symbol- og værdihierarkier og så de samme størrelsers narrative organisering i forløb. I disse tanker ligger han tæt på Lévi-Strauss' samtidige og senere udviklede tolkning af den narrative forløbsorganiseringens funktion som mediation af ellers uforenelige modsætninger,³⁸ ligesom han i sin opfattelse af den symbolske orden, så vidt jeg kan se, udviser tankevækkende lighedstræk med Lacans teorier herom, i øvrigt fra den samme periode.

Således formulerer Burke sig lejlighedsvis sådan, at man kan placere ham ind i en teorihistorisk sammenhæng. Men det er dog klart, at vægten ligger i et højst usædvanligt væv af konkrete retorisk orienterede analyser af litteratur, teorier – nye såvel som gamle – og af bredere kulturelle fænomener. Hans forestilling om sproget hindrer ham ingelunde i frit og ad libitum at medreflektere såvel biografiske som socialhistoriske forhold. Han kan således være grov kost for sarte æstetiske maver, og de er hermed advaret. Hertil kommer, at vævet i hans tekst er så komplekst, at det på overfladen er et rent kaos af forudgribelser og tilbagegreb, af associationer og spring fra et felt til et andet, fra antikken til det 19. og 20. århundrede og tilbage igen. Den trediedel af *A Rhetoric of Motives*, som betitles »Order«, er denne bogs mest uordnede del, en opsamlingsbunke, hvori så i øvrigt de mest radikale konklusioner pludselig dukker op nederst på en venstreside som udløber af en række refleksioner over Castillognes kurtiseren, Kierkegaard, Carlyle, en kinesisk ritualdanser ved navn Mei Lanfang og kontrasten mellem denne dansers måde at tage en genstand op i hånden på og så den måde, hvorpå en kvindelig skuespiller i en Hollywood-film karakteristisk kaster sig over en ringende telefon som en »huntingtiger der springer på et lam« (*PM*, p.273). Men bag den kaotiske overflade ligger et klart koncept om tekster som retoriske handlinger i et omfattende menneskeligt drama, hvis investeringer er fysiske, sociale og psykologiske, men hvis spilleregler sættes af selve sprogets iboende retoricitet. Hvor meget af tankegangen heri, der er affødt af Burkes studier i den antikke retoriske tradition, er ikke umiddelbart til at vide. Men omvendt kan man uden at gå for vidt

sige, at han i sin koncentrerede og konsistente indledningsdel i *A Rhetoric of Motives* leverer en af de mest originale, pointerige og intellektuelt gnistrende læsninger, der formentlig er foretaget af antikkens retorikere fra Platon op til Augustin.

Bred og snæver retorik. Wayne C. Booth

Igennem hele den retoriske tradition siden kontroversen mellem Platon og sofistene har feltet formet sig i forhold til følgende helt fundamentale spørgsmål: er sproget i alle sine anvendelser retorisk, eller er det kun den formålsrettede og af samme grund bevidst tilrettelagte sproghandling, der er det? Er retorikken et sprogligt grundvilkår, eller findes der også et »naturligt«, ikke-retorisk sprog? En bred retorikopfattelse har stået over for en snæver, en universaliserende over for en afgrænsende. Det siger samtidig sig selv, at den snævre, afgrænsende retorikopfattelse meget nemt har kunnet forbinde sig med en mistænksom eller direkte fordømmende forhold til retorikken. Hvis der findes et naturligt, uornamenteret og direkte sprog, hvorledes da opfatte den kunstfærdigt tilrettelagte »omskrivning« som andet end et onde, i bedste fald et lejlighedsvis nødvendigt onde?

Det er nemt at se, at Kenneth Burke placerer sig i den brede retorikopfattelse og gør det på en sjældent radikal og konsekvent vis. Det ligger i logisk forlængelse af den formelle betragtning, som den russiske formalisme introducerer tidligt i århundredet: det kunstneriske sprog er en konstruktion af bestemte 'virkemidler' indmonteret i bestemte kombinationer, der frembringer bestemte virkninger. Dette sprog er ikke spor naturligt, og forholdet til virkeligheden er netop ikke-transparent. Det er en udpræget retorisk tankegang, men formalismens sigte er det poetiske sprog i dets afvigelse fra normalsproget, og derfor bliver konsekvenserne ikke tænkt igennem i forhold til retorikken. Man skal huske, at retorikken siden romantikkens og realismens opgør med 1700-tallets sprogtanker³⁹ vedvarende har båret det kainsmærke, at dens aktiviteter bestod i lige så rigide som ørkesløse klassifikationer af troper og figurer. Heller ikke den amerikanske view point-forskning førte umiddelbart til, at forholdet til retorikken blev tænkt ind, selv om også denne forskning i synsvinklernes og fremstillingsformernes forskellighed for så vidt lagde direkte op til det.

Derfor var det med en tydelig forsigtighed, at Wayne Booth med udgangspunkt i view point-traditionen i bogen *The Rhetoric of Fiction* fra 1961 rejste spørgsmålet: findes der en »ren« digtning eller er digtningen altid kontamineret af det retoriske? Karakteristisk nok tog han afsæt i den romantisk op-

rundne, men stadig levende myte om kunsten som subjektiv ekspression, i forhold til hvilken læseren for så vidt er en ligegyldig udvendighed. En digter, der skriver med sin læser i tankerne, falder ud fra denne forestilling med det samme ned i netop retorikkens lavere regioner. Den formålsstyrede overtalelse tager over, og den rene poesi forsvinder. Forsigtigt oplirkede og relativerede Booth den hermed forbundne indre-ydre dikotymi, som var en grundlæggende del af den nykritiske kanon. Samtidig foretog han et andet interessant greb, nemlig at sammenholde idealet om den rene poesi, som stammer fra romantikken, med det tilsyneladende helt modsatte ideal om realisme, som litteraturen havde importeret fra 1800-tallets videnskabsforestilling. Og med en undren, som vist ikke engang var forstilt, stod følgende tankevækkende iagttagelse foran ham: »Curiously enough, both the quest for realism and the quest for purity, even in their most extreme forms, have yielded the same attack on rhetorical impurities in fiction [...] if fiction is to seem real, it must not be laden with signs of artifice.«⁴⁰

Drastiske konklusioner var og er dog ikke Booth. Mens han på den ene side måtte konkludere, at i den brede betydning af retorik er al fiktion retorisk, forblev han på den anden side åben over for den mulighed, at fiktion i hvert fald delvis godt kunne »renses« for retorik i den snævre betydning (*RF*, p.109). Efter temperament kan man betegne denne dom som salomonisk, diplomatisk eller tautologisk.

Rent diplomatisk var imidlertid hans vurdering af realismens litterære doktrin. Den kom oprindeligt ind i litteraturen som en efterligning af videnskaben, da denne var kommet frem til at forestille sig faste og entydige relationer mellem naturlige objekter og registreringer af disse objekter (*RF*, p.112). Men: »It was never as fruitful an idea in literature as it was in science« (ibid.). Og endnu mere underfundig blev han, da han – med tungen i kinden – noterede, at nu hvor den moderne naturvidenskab havde opgivet den gamle forestilling om en subjektuafhængig beskrivelse af en fast konstitueret realitet, så kunne litteraturen måske også overveje at gøre det samme (ibid.). Dog er han helt klar over relativismeimplikationerne heri, og dem vil han så vidt muligt gerne undgå. Som han formulerer det i sin senere *A Rhetoric of Irony*⁴¹ i relation til en helt parallel diskussion af ironien: »Conclusion: Neither Rules Nor Relativism.« En efterstræbelsesværdig, men ikke ganske let linie at lægge sig på.⁴²

Paul de Man, triviums tre elementer og 60'erstrukturalismen

Wayne Booth's uløste, stadig svævende problem har forbindelse med en tidligere berørt fundamental problematik hos Platon og Aristoteles. Og uden direkte at vedkende sig det, er det også denne gamle sag, som vores sidste amerikanske retoriker – Paul de Man – polemisk bevæger sig ind i i sine bidrag til de seneste årtiers nu demonstrative retorikinteresse i amerikansk litteraturforskning. Hvor Burke var original og animerende, Booth fornuftig, men også lidt kedelig, dér er de Man som retoriker mystisk og ikke så lidt mærkelig. Nolens-volens kan dette da komme til at smitte en smule af på min tilgang til ham, idet den skiftevis vil bevæge sig ind i forfatterskabet og ud til de tekster og traditioner, de Man tematiserer.

Som nævnt ovenfor skelner Aristoteles mellem det sande og det sandsynlige, mellem den rigtige syllogisme, der tilhører dialektikken (i.e. logikken), og den retoriske syllogisme kaldet entymemen og endelig mellem videnskab og praktisk kundskab. Man kan se denne skelnen som hans afbigt over for Platons idélære og sandhedsforestilling. Men afbigten var ikke større, end at han viede også retorikkens relative sandhed betydelig opmærksomhed, og kun med forbehold deltog han i Platons fordømmelse af den retorik, sofisterne beskæftigede sig med. Begge fortolkningslinier – den retoriske hhv. de universelle sandheders linie – kan således med føje føres tilbage til Aristoteles. Og der var vist ikke noget forkert i, at den sidstnævnte Aristoteles blev en stor mand i den kristne middelalders skolastik fra omkring år 1200.

Trivium var i antikken en forkortelse for »de tre veje til veltalenhed« og retorikken var her målet, som de to andre bestanddele – grammatikken og dialektikken – skulle føre frem til. Idet retorikken i kristendommen underordnedes det højere formål at udbrede troen, blev også forholdet mellem triviums tre elementer forrykket. I middelalderskolastikken fik dialektikken den absolutte forrang som læren om de universelle principper, hvorudfra troen kunne deduceres. Logikken blev i disputationerne øvelser i fra universelle principper med logiske slutningsregler at forsvare den rette tro mod angreb, og retorikken blev begrænset til at være det sidste lag, hvor logikkens syllogisme blev ikklædt veltalenhedens 'guld og purpur'.

En udgave af disse tanker var de såkaldte »modisters« teori om de tre modi: *essendi*, *intelligendi* og *significandi*.⁴³ D.v.s. universets opbygning efter guds plan, tankens opbygning svarende hertil og endelig sprogets opbygning som det tredje hermed overensstemmende plan. Sprogets opbygning afspejler tankens opbygning, der afspejler universets guddommelige opbygning. Med sprogets opbygning sigtes her til dets logiske opbygning, som grammatikken

indeholder reglerne for. Retorikken bliver den ydre ikklædning. Som man kan forvente, består renaissancehumanismens opbrud fra dette system følgelig da i en omvendning. Hos 1400-talsretorikeren Valla genindsættes retorikken påny som den overordnede og dialektikken rykker ned som blot et *inventio*-element herindenfor.⁴⁴ Logikken forkastes som formal, tom og udvendig, hvis ikke den kan klare sig i det almindelige sprog og vis-à-vis *sensus communis*, den almindelige sunde fornuft. Denne problematik fortsætter i de efterfølgende århundreder. I dansk litteratur kender vi den jo bl.a. i *Erasmus Montanus* i konfrontationen mellem skolastikkens formale logik og bjergets sunde fornuft.

Som jeg håber at kunne vise om lidt, er disse skift i opfattelsen af forholdet mellem retorikken og logikken og senere af de tre triviumelementers indbyrdes forhold meget nyttig for at perspektivere de Mans retorik-opfattelse, for det er denne ramme han i en meget væsentlig henseende placerer sig selv i.

Det er bekendt, at de Man i sine læsninger af 1700- og 1800-tallets litteratur advokerer for 1700-tallets endnu intakte retoriske bevidsthed, for allegorien – inden det romantiske symbol og 1800-talsrealismen kommer på banen. Han placerer sig her i en gammel polemik, som vi herhjemme kender bl.a. hos Oehlsenschläger. Men det er også bekendt, at de Man i sine romantiklæsninger hævder, at retorikbevidstheden kun tilsyneladende forsvinder, at den fortsat ligger i teksterne, og at disse peger hen på sig selv som retoriske handlinger. Det specifikt litterære er identisk med det retoriske. Teksterne dekonstruerer sig selv. Retorikken er således ikke underordnet meningen eller logikken, men ophæver sig selv som mening, logik. Selv et spørgsmål til, hvilken retorisk modus en ytring befinder sig i, opløser sig, grundet det forhold, at selve spørgsmålet vil være »et retorisk spørgsmål, der ikke engang ved om det virkelige spørger«. Således hensættes vi vedholdende »i en tilstand af svævende ikke-viden.«

Jeg citerer her fra slutningen af de Mans essay »Semiologi og retorik.«⁴⁵ Bemærkningerne om vanskelighederne ved selve det at stille et spørgsmål viser direkte tilbage til essayets forudgående læsning af Yeats-strofen »O chestnut tree« med dennes afsluttende spørgsmål – »How can we know the dancer from the dance?« Strofen og spørgsmålet kan ifølge de Man forstås såvel figurativt som bogstaveligt, uden at vi har nogen mulighed for at afgøre, hvilken vi bør vælge. Hertil kommer så den yderligere pointe, at selv om vi evt. valgte den sidstnævnte af de to læsninger – den bogstavelige –, så ville vi blot støde ind i en ny uvished: spaltningen mellem tegn og betydning. Disse beskrives som uløseligt sammenfiltrede og dog væsensforskellige elementer (»S&R«, p.38) kendetegnet af ikke at passe så »udsøgt« til hinanden, at forskellen nogensinde vil udviskes.

Konklusionen viser også tilbage til behandlingen af det berømte – eller be-

rygtede – Archie Bunker-eksempel, hvor konen dumt spørger manden, om han vil have sine bowlingsko snøret foroven eller forneden, og hvor manden vrisent svarer: »What's the difference?«⁴⁶ Få eller ingen med et minimum af sproglig og kulturel kompetence vil have problemer med at afkode betydningen af dette spørgsmål. Men overraskende mener de Man at finde en yderligere betydning i ytringen eller rettere i vreden, den synes at indeholde, nemlig en eksistentiel-lingvistisk fortvivlelse: »den [vreden] afslører hans [figuren Archie Bunkers] fortvivlelse over mødet med en lingvistisk betydningsstruktur, som han ikke kan kontrollere og som indeholder en deprimerende mulighed for en uendelighed af lignende forvirringer i fremtiden, alle med potentielt katastrofiske konsekvenser«(»S&R«, p.37). Vi står over for en 'semiologisk gåde', siger de Man og benævner denne gåde »retorisk«, idet det »ud fra grammatiske eller lingvistiske kriterier er umuligt at afgøre udfaldet af striden mellem de to betydninger, der kan være fuldstændigt modstridende. Retorikken suspenderer logikken radikalt og åbner svimlende muligheder for referentielle vildfarelser«(ibid.). Såvidt de Mans tolkning af Archie Bunkers replik til konen: »What's the difference?«

Den tredje læsning bag de Man-essayets konklusion om tilstanden af »svævende ikke-viden« er endelig Proust-læsningen af en passage fra *À la recherche du temps perdu*. Ifølge de Man fremlægger passagen en argumentation for metaforens overlegenhed over for bl.a. metonymien. Men den gør det gennem en retorik, som ikke kun er metonymisk, men dobbelt metonymisk. Lighed og nødvendighed er det metafysiske postulerede, og teksten indeholder da også yderst forførende og vellykkede metaforer. Men ind i mellem og på tværs af dem trænger sig metonymien, »nærhedens tilfældige vane«(»S&R«, p.42). Over lighed og nødvendighed hersker nærhed og tilfældighed.

De Mans essay udkom i 1973, og når han i dette og andre essays fra perioden terminologisk inddrog retorikken, var der ikke noget overraskende heri. Efter Burke var retorikkens problemstilling blevet reaktualiseret med Booth *The Rhetoric of Fiction* fra 1961, og de Aristoteles-dyrkende Chicago-kritikere holdt også retorik-fløjen åben, selv om det var poetikken de trak mest på. Igennem 60'erne kom ganske mange retorikorienterede udgivelser i USA, blandt disse i 1967 en antologi med den karakteristiske titel *The Old and the New Rhetoric*. Og året efter »Retorik og semiologi« fortsatte Booth som nævnt linien med *A Rhetoric of Irony*. Så de Man lagde sig på flere måder ind i en stime. Men essayet hed »Semiologi og retorik«, og reelt var teorikonteksten slet ikke i første omgang den amerikanske, men den europæiske. De Man tog i disse år nogle pauser fra det amerikanske og underviste i perioder i Zürich. Herved kom han tæt på den europæiske teoriudvikling, der endnu da – i Frankrig i hvert fald – stod i strukturalismens og semiologiens tegn.

Strukturalismens afsæt i lingvistikken reetablerede noget, der kunne ligne den gamle triviumkontekst. Efter i stigende grad at have været adskilt siden filologiens gode tider i 1800-tallet, blev sprog- og litteraturstudierne i strukturalismen påny ført sammen i en fælles referenceramme. Som Roman Jakobson så det, var litteraturvidenskaben et særligt felt inden for en generel sprogvidenskab. Og som Greimas og andre så det, var lingvistikken igen blot en del af en endnu mere generel tegnlære, semiologien. Triviums filosofisk-filologiske enhed kom til syne, nu ikke mere som et ydmygt forberedelsesstudium til den højere teologi, men som en triumferende, selvstændig tværhumanistisk videnskab.

I forhold til triviums tre discipliner fordelte de strukturalistiske aktiviteter sig på karakteristisk vis. Den mest abstrakt teoretiske retning søgte mod logikken, og dens hovedperson må siges teorihistorisk at have været Hjelmslev. Hans bestræbelse på i den logiske positivismes ånd at fundere sprogteorien i en formel logik taler sit tydelige sprog herom. Logiktanken har tydelig tendens til at parallelisere til matematikkens stilling i naturvidenskaberne, og bagud går linien tilbage til Descartes og Port-Royal-grammatikken og til dens tanke om at gå til sproget *more geometrico*, på geometrisk vis.⁴⁷ Descartes blev da også påkaldt af Chomsky, der på amerikansk grund havde nogle forestillinger på samme niveau, omend konkret af en noget anden type. Ligesom Descartes betragtede den logisk orienterede sprogteori retorikken som et udvendigt ornamment og ønskede med *perspicuitas* som ideal at reducere den så meget som muligt for at skabe transparens til det logiske niveau. Endelig kan man i et udvidet perspektiv trække forbindelsen tilbage til ramismen og til det kristne middelalder-trivium, hvor logikken også kom i højsædet som det sted, hvor troen kunne bevises.⁴⁸ Herved blev retorikkens ydmyge stilling som blot et forkyndelsesinstrument ekstra undertreget.

I den mere analytisk orienterede – og det vil også sige den mere litterært orienterede – strukturalisme spillede derimod grammatikforestillinger en større rolle. Grammatikken omfattede i dette regi formlære og syntaks, altså de enheder og de kombinationsprincipper ved hjælp af hvilke sproglige kæder blev genereret og kunne genereres. Litterære strukturalister som Todorov og Greimas var grammatikere i den forstand, at de generaliserede grammatik-tanken fra at blive anlagt på sætningskæden til at blive anlagt på de lange tekstlige kæders niveau. Som forløbsbeskrivelse fører den da direkte over til den strukturelle narratologi, hvor en række analytisk meget frugtbare bidrag så dagens lys.⁴⁹ Nogle lagde mere vægt på forbindelsen tilbage til logikken end andre, en teoretiker som Claude Bremond i udpræget grad; Greimas gjorde det også i sin ambition om at binde en hel teoribygning sammen. Men hvor grammatikkens smidighed i forhold til stoffet krævede det, blev logikken forladt,

og Greimas' teorier fremviser da også jævnlige logiske huller.

Med sin analytiske og narratologiske tendens havde denne grammatik-afdeling af strukturalismen nok så mange berøringer med retorikken som med logikken. Uden at overse hans bidrag til strukturalismens logiske og grammatiske bestræbelser kan man nok hævde, at Roland Barthes gennem hele det strukturalistiske projekt markerede, at strukturalismen også havde en retorikfløj. Det ses i hans *Mytologier* og oplagt naturligvis i hans »Billedets retorik« fra 1964.⁵⁰ I 1966 identificerer Barthes i artiklen »L'analyse rhétorique« 'litterariteten' med det retoriske. Og endelig i et fyldigt »aide-memoire« om retorikken – forelæsninger holdt i 1964-65, men først trykt i 1970⁵¹ – gennemgår han den klassiske retorik systematisk såvel som historisk. Men Barthes var ikke alene. Genettes arbejde ligger fra disse år og frem klart nok også på denne linie, sådan som hans foretrukne titel *Figures* tydeligt viser. Men også Todorov burde nævnes. Allerede i 1967 tog Todorov retorikkens aktualitet op. I en tankegang, der ikke er uden lighedstræk med de Mans senere, karakteriserer han litteraturens retorisk figurative sprog som det litterære sprogs »våben« i striden til den ene side med »den rene mening«, til den anden side med dagligsproget.⁵² Det er et dialektisk forhold, siger han, og en del af de komplekse relationer mellem litteratur og sprog generelt, idet han refererer sig til Roman Jakobsons tanker herom.

Den tidsmæssige fordeling, som de tre elementer overordnet grupperer sig med, er imidlertid interessant. Dominansen i den strukturalistiske interesse startede tydeligvis med at ligge i det logiske regi: den almene sprogteori og den almene semiologi, Saussure, Hjeltslev m.fl. Gradvis som dette syntes at udtømme sine pointer og muligheder, bevægede man sig hen mod de konkrete kombinatorikkens niveau: grammatikken, herunder tekstforløbets grammatik: narratologien. Og endelig da også grammatikkens kombinatorik som beskrivelsesniveau havde udtømt sin interesse, kom op mod 1970 til sidst retorikken i fokus. Forløbet synes næsten at have sin editions-mæssige numerologi i den franske strukturalismes officielle hovedorgan *Communications*: logikken fik sit nummer i nr. 4 (1964), grammatikken (narratologien) i nr.8 (1966) og til sidst kom retorikken som tema for nr.16 (1970), hvorover følgende programatiske passus fra Claude Bremonds forord stod som motto for, hvortil man var kommet: »Nous apprenons que la rhétorique n'est pas un ornement du discours, mais une dimension essentielle à toute acte de signification«.⁵³ I det hele taget var 1970 året for retorikkens endelige indmarch i den frankofone litteraturteori. Den såkaldte Liège-gruppe (Klinkenberg et al.) udgav programmatisk en *Rhétorique générale*; en anden sigende bogtitel fra året var A. Kibédi Varga: *Rhétorique et littérature. Études de structures classiques*. Overalt dukkede retoriktermen hyppigere og hyppigere op i diskurserne.

Vi vender nu tilbage til de Man og kan roligt understrege, at han hverken i en amerikansk eller europæisk kontekst stod alene med sin oplevelse af retorikkens aktualitet. Så meget desto mere forståeligt er da hans ønske om at profilere sig med sin særlige opfattelse af det retoriske. Det sker gennem opbygningen af titlens antitese – Semiologi og Retorik –, og det eksemplificeres gennem de tre analyser, hvis konklusioner fører frem til parallelle antiteser: svævende ikke-viden over for viden, retorik over for grammatik, uafgørlighed over for logik og entydighed. Valoriseringen i denne figur er klar nok: entydigheden er entydigt negativ, tilstanden af svævende ikke-viden tilsvarende det modsatte. Antitesen er rent skåret, og den modtagelige læser kan med føje føle sig naglet af denne både retoriske og logiske advokatur for retorikkens uforenelighed med logikken.

Men selv den fastnaglede kan endnu stille spørgsmål, og i hvert fald to spørgsmål dukker af sig selv op. Det ene er nogenlunde enkelt, det andet lidt mere omfattende. Det enkle lyder: *Er det rigtigt, at den semiologi, de Man profilerer sin retorikopfattelse antitetisk overfor, opererer, som om der er »en selvindlysende kontinuitet«* (»S&R«, p.35) mellem retorikken og grammatikken, »tilsyneladende uden anelse om et muligt modsætningsforhold«? (»S&R«, p.33) Det andet lidt mere omfattende spørgsmål kunne lyde: *Er det rigtigt, at de Man – som han antyder – vil kunne »påkalde styrken i en ældgammel tradition«* (»S&R«, p.35) til støtte for sin opfattelse af retorikken? Han afstår ganske vist ædelt derfra. Men ville det reelt være muligt, hvis han ønskede det?

I sit omrids ligger svaret på det første spørgsmål allerede i den teorihistorik i 60'erne, som ovenfor er skitseret. Semiologien startede i en logisk fase, og i hvert fald implicit forekom det da nogle af dens deltagere på Port Royal-vis muligt at antage en kontinuitet fra logikken til grammatikken og videre til retorikken. Men i den efterfølgende mere konkret analytisk orienterede grammatik-fase, som udfoldede sig i midten af 60'erne, var disse logik-dominerede tanker afløst af den deskriptive grammatiks kompleksiteter. Og allerede i de samme år var retorikkens selvstændige synsvinkel ved at blive aktualiseret hos flere og flere. Da så endelig den officielle retorik-fase i 1970 – tre år før de Mans essay – blev forkyndt i *Communications*, skete det med den logistiske Bremonds forord om, at retorikken var ureducerbar, essentiel. Og læser man ind i nummeret, finder man den samme konsensus i mange formuleringer, hvoraf jeg vil citere en enkelt: forudsætningen for en rekonstruktion af retorikken er »la destruction d'une psychologie naturaliste qui croi décrire une essence immuable de l'homme et d'un scientisme qui véhicule l'idée d'un langage neutre et innocent.«⁵⁴

Det er klar tale midt i semiologiens officielle tidsskrift tre år før de Mans

essay.

I en meget enkel forstand er de Mans beskrivelse af semiologiens retorik-opfattelse – »tilsyneladende uden anelse om et muligt modsætningsforhold« (»S&R«, p.33) – simpelt hen ikke rigtig. Den er elementært fejlagtig. Og med så overvældende evidens for hånden, må man spørge sig, om den er frem-sat mod bedre vidende? Jeg lader spørgsmålet stå.

Men hvad så med de Mans konkrete henvisninger og citater? Han bringer (p.34) et citat fra Ducrot og Todorovs *Dictionnaire des sciences du langage* (»S&R«, p.34), og uden at det egentlig tolkes, er den kritiske pointe tilsyneladende, at disse semiologiske forfattere taler om syntaks og syntaktiske studier. Men læser man nærmere efter, handler citatet faktisk om metaforens metonymitet. Det sker efter samme linie som disse overvejelser findes hos den Roman Jakobson, de Man et andet sted i essayet roser for at være klogere end semiologerne. Den slags finesser skal man nok ikke hænge sig i, skønt det er interessant at notere. Det endnu mere slående er nemlig, at Ducrot og Todorov i citatet beskæftiger sig med netop det brydningsfelt mellem metafor og metonymi, som det er selve trumfen i de Mans efterfølgende Proust-analyse at påvise. Men heller ikke denne måde at tolke citater på, bør man dog overraskes over, skønt den unægtelig også er interessant at notere.

Det vigtigste for de Man er nemlig, at der er noget galt med det, de to semiologer gør, og hvad der er galt, fremgår i forbindelse med Genette, som inddrages kort efter. Også han har beskæftiget sig med metafor og metonymi og ligesom de Man nu senere gør det, har også Genette fundet såvel metaforiske som metonymiske figurer hos Proust. Men Genettes fejl er ifølge de Man, at på samme måde som Ducrot og Todorov ser overgang mellem metafor og metonymi, således ser Genette disse figurer i fredelig sameksistens ved siden af hinanden. Som den efterfølgende Proust-læsning viser, er esset i de Mans trumf, at der eksisterer en logisk uoverensstemmelse mellem de to figurer, og de analyserende semiologers eklatante fejl er – ifølge kritikeren – , at de ikke opfatter denne brist i logikken.

Et meget interessant billede begynder nu at tegne sig. På den ene side angriber de Man generelt semiologien for at underordne retorikken grammatikken og i sidste ende logikken. Det er i 1973 ganske enkelt forkert. Men lad det nu være. På den anden side – i den konkrete kritik – går bevægelsen imidlertid lige modsat den første bevægelse. Mens han på det generelle plan svinger svøben over semiologerne for deres *overmål* af logik, svinger han på det konkret-analytiske plan svøben over dem for deres *mangel* på logik. I stedet for i deres retoriske analyser af lade logikken herske, gør de, sådan som de Man beskriver det, den fejl, at ser overgang og sameksistens mellem troper, som logisk er uforenelige. Efter i litteraturens navn energisk at have undsagt logikkens her-

sken, afslutter han således med selv at svinge den logiske svøbe over semiologerne. Og deres forseelse er, at de ikke analyserer efter logikkens rette linie, men i litteraturen beskriver logisk set modsigende troper arbejdende problemøst i retorisk interaktion med hinanden.

Alt i alt er dette i sandhed en bemærkelsesværdig, dobbelt omløbende og internt modsatsigtende kritik. Det er en af de absolut sjældne figurer tanke-mæssigt såvel som tekstmæssigt. Man kunne overveje, om den måske kunne beskrives som en logisk-retorisk kiasme.⁵⁵ Også meget andet kunne siges om den. Men jeg vil nøjes med at lade den stå et øjeblik og lyse for sig selv.

De Man skriver beklagende i 1973, at »det historiske billede af den aktuelle kritik er for forvirret til, at en [...] topografisk kortlægning ville være en nyttig penneøvelse« (»S&R«, p.34), og man kunne antage, at denne dels ukorrekte, dels forbløffende fremstilling af retorikkens stilling i semiologien senere ville blive modificeret med tidens afstand og større klarhed. Det lige så kendte de Man-essay »The Resistance to Theory«, som blev skrevet 1980-81, genoptager da også med den mellemliggende periodes afstand tråden fra 1973. Begrebernes relation til trivium-sammenhængen bliver trukket frem i første række. Men ellers er intet væsentligt forandret, bortset fra at det her er Greimas, som bliver citeret og må holde for som tidligere Todorov og Genette. Kritikken er den samme: semiologernes grammatisering af retorikken og deres jævnføring af grammatik og logik. Hvordan de semiologiske teoretikere i virkeligheden bevægede sig gennem disse problemstillinger fra starten af 60'erne frem til »retorikåret« 1970 og senere, og hvad de reelt skrev om dem, anes ikke i fremstillingen, der er lige så elementært fejlagtig som den tidligere. Ja, den er det i en endnu mere konkret forstand.

Hvis man havde håbet på en bedre underbygget dokumentation, bliver man nemlig skuffet, meget håndfast endda. Greimas bliver citeret og kritiseret, og noteapparatet angiver det benyttede citat til at stamme fra Greimas' bog *Du Sens* fra 1970.⁵⁶ Men slår man op på den side hos Greimas, hvorfra citatet angives at stamme, ja så står der noget helt andet. Foreløbig har det angivelige citat ikke ladet sig finde andre steder i bogen. Om det simpelt hen er et falsum konstrueret til formålet, kan jeg ikke sige. Men det kan ikke udelukkes.⁵⁷ Det er en detalje, men dog interessant som sådan, især hos en skribent, hvis navn hos mange har været synonym for intellektuel hæderlighed og stringens.

De Man og den retoriske tradition. Retorikkens aktualitet

Lad os herfra gå til det andet spørgsmål, forholdet mellem de Mans retorik og så den »ældgamle« retoriske tradition. Jeg vil lade denne omfatte også de nyretorikere, som i 60'erne forsøger at revitalisere dens ældre del. Dette spørgsmål vil jeg undersøge i relation til tre forskellige temaer hos de Man.

Tema nr.1: De Man er blevet kendt for at hylde det litterære sprog som et sprog, der par excellence fremviser sin egen retoricitet. Ja, denne identifikation af litteraritet og retoricitet er vel undertiden blevet opfattet som de Mans originale bidrag til genoplivelsen af retoriktanken inden for litteraturvidenskaben. Men det vil nok være at gå for vidt. Flere år før den formuleres hos de Man, blev tanken i 1966 publiceret af Roland Barthes – i essayet »L'analyse rhétorique« – og året efter indtænkt også i Todorovs retorikovervejelser, jfr. ovenfor. Har de Man i denne henseende støtte i den retoriske tradition, har han det på den særlige måde, at han synes at have overtaget ideen fra semiologernes brug af den nogle år forinden, og interessant nok – naturligvis uden kildeangivelse – tilsyneladende kopieret den netop fra to af de semiologer, som det er ham så magtpåliggende at kritisere – for deres manglende retorikopfattelse. Igen en pikant finesse, kunne man fristes til at sige.

Tema nr.2: Retorikken har gennem historien haft et meget forskelligt omfang. I antikken, hvor den i meget bogstavelig forstand var en talekunst, omfattede den således naturligt elementer som *memoria* – hvordan man husker det, man skal sige – og *pronuntiatio* – hvordan man med virkning anvender stemme og udtale. Med bogtrykkets opkomst blev disse elementer af en *ars dicendi* stærkt reduceret, og retorikken blev i stigende grad en *ars scribendi*. Men en sammenpresning af retorikken truede fra flere sider. Idet retorikken i kristendommen blev gjort til et middel underordnet den åbenbarede sandhed, tenderede denne principielt mod at beslaglægge hele *inventio*-elementet: den del hvor selve problematikken vælges, og hvor også topikken hører til. Dette pres blev fuldbyrdet hos Ramus,⁵⁸ der simpelt hen flyttede *inventio* bort fra retorikken over til dialektikken. Samme vej gik det efterhånden også med *dispositio*, der fra at være en forløbsstrukturering med frie optioner og variationer, blev låst fast til en procedure, der blot skulle afspejle den rette logiske proces. Således blev også *dispositio* udskilt af retorikken. Det skete hos Port Royal-teoretikerne.⁵⁹ Endelig kan man til sidst se 1600- og 1700-tallets nye abstrakte menneskebillede og den efterfølgende videnskabelige psykologi som fuldbyrdelse af en udvikling, der var med til fra retorikken at fjerne også de tidligere indgående overvejelser over karakterer og stemning hos publikum – talens relation til publikum og situation, dens *aptum*. Receptionsaspektet ville

man sige i en nutidig sammenhæng. Tilbage i den retorik, som overlevede op til slutningen af 1700-tallet, blev således et overordentligt snævert felt: den ene halvdel af den ene trediedel af den antikke retorik, nemlig *electio*: læren om troper og figurer.

De Man forholder sig ikke åbenlyst til denne historie, men han placerer alligevel sin retorikopfattelse i forhold hertil med forbilledlig klarhed. For de Man er retorik nemlig simpelt hen læren om troper og figurer (»S&R«, p.34) – intet andet. D.v.s. retorikken i dens snævreste og historisk seneste bemærkelse.⁶⁰ Når han en anelse truende taler om at »påkalde styrken i en ældgammel tradition«, så er det derfor lidt af en teatertorden. Det er en meget kort og en meget smal del af den retoriske tradition, han med nogen styrke ville kunne påkalde.

Men sagen har flere andre interessante aspekter. Mens det på den ene side er en meget snæver del af det retoriske korpus, han aktiverer, så er det på den anden side et ubegrænset bredt sprogligt fænomenfelt, synspunkterne anlægges på. Teorien om betydningens retorikbetingede uafgørlighed relaterer han ikke kun til en subtilitet ved det højbevidste, poetiske sprog, men anlægges den også over for lavkulturelle dagligdagsfænomener som Archie Bunker. Fra Yeats og Proust til Archie Bunker møder de Man den filosofisk nedslående uafgørlighed. Bredden i appliceringen er ikke kun medie- og genremæssig, der er tale om en egentlig universalisering. Hvor en Wayne Booth i god forlængelse af Platon og Aristoteles overvejede, om og evt. i hvilket omfang noget kunne formuleres direkte, »naturligt«, uden nogen væsentlig retoricitet involveret, er det de Mans emphatiske position, at dette aldrig er muligt. Overalt vil der være troper og figurer, der 'dekonstruerer' den 'direkte' betydning. Samtidig med at han praktiserer en retorikdefinition med det historisk snævrere mulige fodstykke, udvider han det samme snævre koncepts gyldighedsområde til universel bredde. Konstruktionen relaterer sig til traditionen, men på meget speciel vis. Det er en egenartet kombination af ekstremer.

Tema nr.3: Til sidst kan da det samfattende, nu præciserede spørgsmål stilles. Vil de Man m.h.t. sin tanke om retoriciteten i sproget som meningsop-hævende, dekonstruerende være i stand til at »påkalde styrken i en ældgammel tradition«? Nej, må svaret blive. Eller rettere: tværtimod. Retorikken har siden de før-sokratiske retarikere været læren om, hvordan man klogt og virkningsfuldt formulerede en mening på en sådan måde, at modtageren blev overtydet om dens rigtighed. En lære af en sådan art kan – det siger sig selv – ikke opbygges på den grundantagelse, at mening ikke kan kommunikeres, at den ret beset opløser sig i selve den retorik, der skulle tjene til at befordre den. Det ville svare til at påstå, at medicinen er blevet opbygget på den grundpræmis, at enhver virkningsfuld behandling var umulig.

Næh, retorikken har tværtimod netop haft den usentimentale grundopfattelse, at mening uden problemer kunne kommunikeres og tilmed kommunikeres på flere forskellige måder. De Mans problem à propos Proust – at det er logisk modsigelsesfuldt, at metaforens fortræffelighed forsvares ved metonymiens hjælp – har aldrig været retorikkens problem. Fra den retoriske traditions synsvinkel er en sådan konstruktion dagens selvfølgeligste orden; hverken mærkelig eller problematisk, i det konkrete tilfælde snarere elegant. Kun en logistisk bornert læsning vil tage anstød. Retorikkens kerne har siden antikken været betydningens relativitet, dens fleksibilitet og dens intentionstyrede formbarhed – aldrig dens umulighed. Det er da også netop denne kerne, som har gjort den mistænkelig for retorikkens kritikere fra Platon, til Augustin og kristendommen og videre til det scientistiske kompleks siden Descartes og op til den logiske positivisme i dette århundrede.

Skønt han truer med det, undlader de Man i praksis at påkalde sig den ældre tradition og måske af gode grunde. Men han henviser i en enkelt forbindelse til Kenneth Burke. Som anført, ligger det i Burkes retorik-opfattelse, at mennesket altid vil se sin »realitet« gennem »en tåge af symboler«, og de Man lader med en henvisning til Burkes fremhævelse af begrebet »deflektion« – fordrejning – forstå, at han i hvert fald her kan påkalde sig traditionens styrke tæt og direkte. Men hvad står der egentlig hos Burke det sted, de Man henviser til? Der står: »Since even the most imaginative, intelligent, virtuous, and fortunate of men must err in their attempts to characterize reality, some measure of deflection is natural, inevitable.«⁶¹ De Man læser ud af denne sammenhæng kun ét ord: »err«, og han tolker det i en absolut og isoleret betydning. Men meningen med ordet i den foreliggende kontekst fremgår af den efterfølgende relativiserende uddybning: »some measure of deflection is natural.« Det er den politiserede pseudoscientismes illusioner, Descartes' forestillinger om den totale *perspicuitas*, som Burke i denne ideologikritisk farvede passage gør op med; det er kommunikationens store og små bias'er, dens bevidste og ubevidste fordrejninger, han hævder; ikke meningens umulighed eller selvopløsning. Burkes efterfølgende uddybning er da også netop et humoristisk eksempel på en delvis bevidst deflektion, hvor den talende egentlig godt ved, at nu drejer han virkelig sagen. Burke er humoristisk-ironisk skepticist med et særligt øje for det forunderlige sproglige spil og dobbeltspil i »the Human Comedy«, som han anser tilværelsen for at være. Han er ikke nogen meningstragiker.

En konklusion m.h.t. de Man nærmer sig, og hvis man stadig føler trang til at henholde sig til »en tilstand af svævende ikke-viden«, er det næppe præmissernes skyld. Både i det lange og det korte perspektiv er det fundamentalt en falsk genealogi, når de Man hævder at kunne hente styrke i den retoriske tradition. Dens ældre del vender 180 grader modsat de Man, og man skulle tro,

han vidste det. I forhold til den radikaleste retoriker i traditionens yngre del er afvigelsen 90 grader. Den rette vinkels 90 graders afvigelse er mindre end den første vinkels 180. Men det er dog en »deflektion«, som ikke er til at overse. Er det en ubevidst deflektion, står vi her over for en sproglig spiller med et intellektuelt problem. Er det derimod en bevidst deflektion, står vi over for problemer i helt andre regier. Det fører tilbage til Aristoteles: »At noget er sofistisk, beror nemlig ikke på formåen, men på forsæt.«

Men sætter vi nu forsættet i parantes, efterlader alene spørgsmålet om formåen lag på lag af retoriske pointer. En teoretiker kommunikerer sprogligt det budskab, at sproglig kommunikation er umulig. Budskabet går gennem en række år rent ind i centrale dele af amerikansk litteraturforskning, der dygtigt kommunikerer det sprogligt videre til brede kredse, der receptivt tager imod det. Meddelelsen om den sproglige kommunikations umulighed viser sig yderst kommunikerbar gennem sproget. Det kan ikke undre en retoriker, og ikke kun på grund af tekstens karakter. Retorikken har fra sine tidlige dage peget på den afgørende betydning, publikums tilstand og stemning har, talens *aptum*. Den, der har villet og kunnet spille på dette klaviatur uden at føle sig hæmmet af andre hensyn, har haft et meget vidt råderum. Protagoras' og Gorgias' kække udsagn om, at de kunne trække en folkeforsamling derhen, hvor de ville, står til troende; energien i Sokrates' indædte kamp mod dem synes at bekræfte det.

Men sådan er det stadig. Al kritisk sofistikaion og oplysning til trods er et moderne litteraturkritisk publikum ikke vanskeligere end en antik folkeforsamling. Bearbejdningen med symbolske systemer og modtagerkompetencen vil alt andet lige stadig matche hinanden. Ganske vist vil et moderne publikum kende og gennemskue en række retoriske virkemidler, som tidligere har været brugt. Men som i rigtige krige, ruster man sig i sprogets agon til at udkæmpe kampe, sådan som de foregik under den forrige kampagne. Alle gamle troper og figurer gennemlyses med røntgenblik og afmonteres med betydelig sikkerhed. Men over for nye retoriske våben ligger man blottet med samme intellektuelle uskyld, som den græske antiks omrejsende sofister mødte, når de ankom til en ny by. I vore dage ankommer en retoriker til et nyt publikum og påberåber sig den retoriske tradition som sit særlige adelsmærke og tilhørsforhold. Retorikken bliver det ord, der åbner døre og forjætter en glimrende fremtid for alle. Litteraturfolk er – som de fleste – stadig pæne mennesker. Ganske vist har man vænnet sig til at læse skønlitteraturens tekster grundskæptisk og mistænksomt. Til gengæld tager man teoriens tekster for fuldt pålydende så åbent tillidsfuldt som nogensinde. Står man over for en teoretiker, der præsenterer sig som repræsentant for retorikken, så virker det næsten uhøfligt at bede om legitimation. Ingen finder derfor på med et åbent blik at undersøge, hvad der

egentlig er retorikkens problematik, eller at at efterse, om den ny taler rettelig har adkomst til at sværge ved de forfædre, han højtidsfuldt påkalder sig. Selvfølgelig i det mindste at foretage en retorisk analyse af retorikkens angivelige traditionsbærer tænkes ikke. Budskabet modtages *bona fide*.

Det muntre hændelsesforløb, som vi også her i landet har oplevet en afløber af, bør ikke føre til fordømmelse eller fortvivlelse. Hvor Gogol for at skrive *Revisoren* og Thomas Mann for at skrive *Die Bekendnisse des Hochstaplers Felix Krull* måtte ud i virkeligheden for at finde stoffet, har vi det nu i den litterære verden selv. Af Ciceros tre retoriske krav – at belære (*docere*), at behage (*delectare*) og at bevæge (*movere*) – er det midterste så rigeligt blevet opfyldt.

Men også det første har hændelsesforløbet tilgodeset. Man kan vanskeligt ønske sig en bedre belæring om den retoriske bevidstheds relevans end netop det forløb, som har ført retorikken højt op på dagsordenen. En god, bredspektret tekstanalyse vil i vidt omfang indfange også det, som en retorisk analyse sigter direkte på. Men den retoriske indfaldsvinkel understreger tekster og sproghandlinger som altid, på alle niveauer og i alle genrer udøvende aktive overtalelsesfunktioner. Vi står ikke kun over for »døde«, immanente strukturforhold i skønlitteraturen og neutrale, kun sagsbeskrivende udsagn i faglitteraturen. Den retoriske agon hører alle genrer til, og spektret af de mangfoldige virkemidler, som er bragt i anvendelse, viser så tydeligt som noget uholdbarheden i at afgrænse retorikken til at handle om troper og figurer. Selvfølgelig den advokatur for en dystopisk, afgrænset trope- og figurretorik, som vi har mødt, er den bedst tænkelige belæring om, at det er en fuld retorik, der har relevans.

Endelig har begivenhederne haft en evne til at *movere*, måske ikke følelsesmæssigt, men handlingsmæssigt. Den moderne interesse for retorikken havde foldet sig ud, mange år før de Man første gang bragte ordet ind i sine skrifter. Terminologisk hægtede han sig på en vogn, der forlængst var i fart. Men som den bedre retoriker kendte han sit *aptum* og overhalede i sin appel snart neo-retorikkens folk med flere stadier. Sigtet og indholdet var ganske vist et helt andet. Men ordet var det samme. Og vi ved fra retorikken: ordet fanger. Det har også virket. Medfører den opmærksomhed på retorikken, som de Man givetvis har givet et skub, at litteraturvidenskaben får et dyberegående, reflekteret forhold til den retoriske problematik og den retoriske traditions mange frugtbare aspekter, så er meget vundet. Hvad der i sig selv kun er en hændelse, kan retorisk set vise sig være ikke kun interessant som studieobjekt, men også virkningsfuldt som sproghandling.⁶²

Noter

1. Det efterfølgende blev holdt som forelæsning på Institut for litteraturhistorie, Aarhus Universitet, april 1994 og i maj 1994 på Institut for kommunikation, Aalborg Universitet. Det trykte medtager foruden noterne nogle mindre afsnit, som tiden under den mundtlige fremlæggelse krævede udeladt.
2. Cicero: *De Inventione*, I, v.6 (Loeb edition): *finis persuadere dictione*. Også i *De Oratore: dicere ad persuadendum accomodate*, bl.a. *Retoriske Skrifter I, De Oratore I*, 260, Odense 1981, (p.266).
3. Cicero havde øje for dobbeltheden. I *De Oratore* lader han således Crassus fortælle: »Sammen med Charmadas læste jeg i Athen med stor grundighed hans dialog 'Gorgias', som gav mig den særlige anledning til at beundre ham, at han hér, hvor han gør nar af talerne, selv forekom at være den ypperste af dem alle«, Cicero op. cit., I 47 (p.137).
4. Jfr. her Gorgias' synspunkt i Platons dialog af samme navn 456a, i *Platons Skrifter*, bd.2, Kbh.1992, p.129 f.
5. 1355b. Aristoteles: *Retorik*, København 1983, p.33.
6. Ibid.
7. Cicero *De Inventione*, I, i-ii, 2 (Loeb Edition).
8. Quintilian: »bene dicere non possit nisi bonus« (Institutes, II, XV, 34), jfr. Stanley Fish: »Rhetoric«, in Fish: *Doing What Comes Naturally*, Durham, N.C. 1989, p. 473.
9. Jfr. Fish ibid.
10. Augustins synspunkter på retorikken findes i 4. bog af *De Doctrina Christiana*, glimrende tolket og placeret i den retoriske tradition af Kenneth Burke i hans *A Rhetoric of Motives*, Berkeley/Los Angeles 1974 (org.1950), bl.a. p.74 f. Jfr. også Jørgen Fafner: *Tanke og tale. Den retoriske tradition i Vesteuropa*, Kbh. 1982, p.131 ff.
11. Jfr. Burke op.cit., p.50.
12. Jfr. Burke op.cit., p.52. *Pistis* betyder også på klassisk græsk 'tro', herunder 'tro på guderne', jfr. C.Berg: *Græsk-Dansk Ordbog*. Men måske karakteristisk for den tids religiøsitet bruges det samme ord også i en helt sekulær retorisk betydning – 'bevisførelse', jfr. Aristoteles' retorik 1354a, dansk oversættelse op.cit., p.28 – og i en snævrere juridisk betydning: 'bevismiddel' og 'bevisførelse for retten'.
13. Jfr. *Retorik* 1355a, dansk oversættelse p.31.
14. *Retorik* 1356a, dansk oversættelse p.35.
15. *Retorik* 1355a, dansk oversættelse p.31.
16. Jfr. Fafner op.cit., p.132.
17. Jfr. også Fafner op.cit., p.45.
18. Cf. Paul Abelson: *The Seven Liberal Arts. A Study in Mediæval Culture*, N.Y.1965 (org.1906), Fafner op.cit., p.135.
19. Cf. Stephen Greenblatt herom i relation til Spensers *The Faerie Queene* i hans »Myrdende bønder«, in *K&K* 71 (1992).
20. Aristoteles' retorik 1357a, dansk oversættelse p.37.
21. Det mest indflydelsesrige værk med en kritisk-historisk tilgang til denne udvikling af videnskabeligheden har været Richard Rorty: *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton 1980.
22. En interessant nyere studie med fokus på Kant som videnskabsteoretisk bearbejder

af det newtonske paradigme er Michael Friedman: *Kant and the Exact Sciences*, Cambridge, Mass.1992.

23. Flere af den tids videnskabsfolk trådte da også sideløbende sporene som forfattere af religiøse traktater med skolastisk prægede argumentationslinier, bl.a. Newton.
24. Til problematikken om det narrative cf. min artikel »Narrativitet. Et forskningsfelts forvandlinger«, i *K&K* 76 (1994).
25. Videnskabstankegangen – bl.a. magtfuldt udmøntet i Fichtes *Wissenschaftslehre* – blev måske særlig sejrende i tysk sammenhæng, for så vidt som retorikken aldrig havde haft fodfæste i Tyskland. Den bedst tænkelige befrysning heraf er nok Adam Müllers *Zwölf Reden über die Beredsamkeit in Deutschland* fra 1812. Walter Jens, der indleder et moderne optryk af Müllers *Reden* – Frankfurt a.M.1967 – bemærker syrligt, at Hitler i tysk sammenhæng vel var den første, der forstod og udnyttede den retoriske henvendelses politiske indebyrd, jfr. op.cit., p.20.
26. Jeg har behandlet denne udviklings danske forløb i et bidrag til Tim Knudsen og Ditlev Tamm (red.): *Dansk forvaltningshistorie*, bd.II, under udgivelse.
27. J. Paludan: *Lærefriheden og Demokratiet*, Kbh.1880, p.16. De efterfølgende citater sammesteds fra.
28. Op.cit., p.30.
29. Op.cit., p.16.
30. Op.cit., p.30.
31. Op.cit., p.21.
32. Op.cit., p.30.
33. En eksempelsamling af dansk politisk retorik, hvori både Lehmann og Hørup er repræsenteret, findes i Harald Jørgensen (red.): *Danske Taler gennem 100 Aar*, Kbh.1945. Mere udførligt Lehmann: *Efterladte Skrifter*, Kbh. 1872-73 og *V.Hørup i Skrift og Tale*, Kbh.1902-3.
34. Navne og bøger i denne udvikling findes i Fafner op.cit., kapitlet »Mod en ny retorik«, p.142 ff.
35. Jfr. Fafner op.cit., p.108.
36. Cf. Burke op.cit., p.74.
37. Kenneth Burke: *A Rhetoric of Motives*, Berkeley/Los Angeles 1974 (org.1950), p.23 (herefter forkortet *RM*).
38. Se nærmere min artikel »Narrativitet. Et forskningsfelts forvandlinger«, i *K&K* 76 (1994) og henvisningerne der.
39. En ultrakort, men meget præcis redegørelse herfor findes i Tzvetan Todorovs »appendiks« »Tropes et figures« i hans *Littérature et signification*, Paris 1967, p.91 ff.
40. Wayne C. Booth: *The Rhetoric of Fiction*, Chicago 1961, p.97 (herefter forkortet *RF*).
41. Chicago 1974.
42. Hvilket bekræftes, da han nogle år senere konfronterer relativisme- og pluralisme-problematikken i sin *Critical Understanding. The Powers and Limits of Pluralism*, Chicago 1979.
43. Cf. Tzvetan Todorov: *Grammaire du Décaméron*, Haag/Paris 1969, p.15.
44. Cf. Fafner: *Tanke og tale*, p. 178.
45. Dansk oversættelse i Lars Erslev Andersen og Hans Hauge: *Tekst og trope. Dekonstruktion i Amerika*. Ovennævnte citater er fra p.46. Herefter forkortet »S&R«.
46. Archie Bunker er en figur i den amerikanske tv-serie *All in the Family*. *The Random House Dictionary of the English Language* (2. ed.1987) beskriver Archie Bunker således: »a poorly educated blue-collar worker, holding ultraconservative,

- racist, and male-chauvinist opinions.«
47. Cf. Fafner *op.cit.*, p.233.
 48. Den nu klassiske studie af Ramus' 'logificering' er Walter J. Ong: *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*, Cambridge, Mass. 1958.
 49. Jfr. om denne forskningshistorie min »Narrativitet«, *loc.cit.*
 50. Dansk oversættelse i Bent Fausing og Peter Larsen (red.): *Visuel kommunikation*, bd.1, Kbh.1980.
 51. I *Communications*, no.16.
 52. Todorov: *Littérature et signification*, p.118.
 53. Dansk: »Vi mener, at retorikken ikke er et ornament på talen, men en essentiel dimension i enhver betydningshandling«, fra forordet til *Communications*, no.16 (1970).
 54. Dansk: »nedbrydningen af en naturalistisk psykologi, som mener at beskrive en uforanderlig kerne i mennesket, og af en scientisme, som beforder ideen om et neutralt og uskyldigt sprog«, Pierre Kuentz: »La rhétorique ou la mise à l'écart«, *Communications*, no.16 (1970), p.151.
 55. Man kunne muligvis finde en lighed med det retoriske mønster – også kiastisk –, som Jeffrey Mehlman mener at finde i en tankevækkende samlæsning af de Mans kollaboratørskrifter under krigen og hans senere litteraturteoretiske, jfr. Mehlman: »Perspectives: on De Man og *Le Soir*«, in Werner Hamacher, Neil Hertz, and Thomas Keenan (eds.): *Responses. On Paul de Man's Wartime Journalism*, Lincoln, Nebraska 1989, pp.324 ff.
 56. Cf. Paul de Man: *Resistance to Theory*, Minneapolis 1986, p.14. Note 4 her – med notetekst p.20 – henviser til Greimas: *Du Sens*, Paris 1970, p.13.
 57. Uofficielt har de Mans henvisninger og referencer selv blandt amerikanske tilhængere ord for ofte at være 'blinde' eller fejlagtige. Jeg er dog ikke bekendt med mere indgående dokumentationer. Drejer det sig om et generelt mønster, behøver det imidlertid ikke overraske.
 58. Jfr. Kuentz, *loc.cit.*, p.146.
 59. Cf. *ibid.*
 60. De Man er i perioden ikke ene om at knytte an til denne indsnævrede opfattelse af retorikken. Gerard Genette har givet en udmærket diskussion af problemet i en kritik af Liège-skolens retorikopfattelse i artiklen »La rhétorique restreinte«, in Genette: *Figures III*, Paris 1972.
 61. Burke: »Rhetoric. Old and New«, in M. Steimann (ed.): *New Rhetorics*, N.Y. 1967, p.75.
 62. Endelig kunne man så her som efterskrevet slutnote binde en sløjfe, der på ironisk vis alligevel bekræftede den de Manske position, at sproglig kommunikation altid dekonstruerer den intenderede betydning: han ønskede at formidle en Heidegger-, Blanchot-, Derrida-farvet position om den sproglige kommunikations aporier, markedsførte den for udbredelsens skyld under et 'retorik'-begreb og endte på grund heraf med at give skubbet til en egentlig retorisk bevidsthed helt modsat den position, der var tilsigtet. I sandhed tragisk, ironisk og dog netop derved en bekræftelse. Hvor fiffig en sådan anskuelse end kunne være, placerer den sig dog på fodnotens plan. Flere andre tolkninger kunne med samme eller større rimelighed gøres gældende. Men stedet er ikke her.

